

Czesław Madajczyk

Wpływ bezpośredni Hitlera na rozstrzygnięcia o losie Żydów podczas II wojny światowej*

Wielu badaczy wiele energii poświęciło na poszukiwania archiwalne, zmierzające do ustalenia odpowiedzialności personalnej poszczególnych przywódców hitlerowskich za mord Żydów realizowany pod kryptonimem *Endlösung der Judenfrage*, czyli ostateczne rozwiązanie kwestii żydowskiej. Najczęściej wymienia się Reinharda Heydricha, Heinricha Himmlera, Hermanna Göringa, a na szczeblu niższym Adolfa Eichmanna. Na konferencji poświęconej zagładzie Żydów, odbytej w 1948 r. w Stuttgarcie¹, na której m.in. próbowano określić osobistą odpowiedzialność Adolfa Hitlera, większość dyskutantów starała się obalić twierdzenie Davida Irvinga, iż Führer nie wydał żadnego rozkazu o przeprowadzeniu ludobójstwa Żydów europejskich². Wszakże dowodów, nowych źródeł przesądzających sprawę nie przedstawiono, a część uczestników tej konferencji tłumaczyła zrealizowanie *Endlösung der Judenfrage* swego rodzaju spontanicznym zadziałaniem mechanizmów władzy w Trzeciej Rzeszy, której urzędnicy poddawani byli systematycznej i intensywnej indoktrynacji antysemityzmem. Także edycje źródłowe nie rzuciły światła — choćby pośrednio — na stanowisko Hitlera³. Wspomniany już Irving twierdzi, że likwidacja Żydów europejskich była posunięciem powziętym *ad hoc*, rozwiązaniem wynikłym z kłopotów wojennych. Inny autor, germanista Gerald Fleming starał się ze wszechmiar dowieść bezpośredniej winy Hitlera⁴. Jednak udało mu się tylko powiększyć liczbę dokumentów, dowodzących pośrednio decydującej roli Hitlera, a wyniki tych badań jakby podsumowuje podtytuł jego książki. Fleming wypowiadając się w kwestii odpowiedzialności wodza Trzeciej Rzeszy, odwołuje się do stwierdzeń zawartych w relacjach ludzi czynnych w akcji *Endlösung der Judenfrage* czy stykających się z nią, zachowanych w dokumentacji czasu wojny i powojennej. Najczęściej przytacza wypowiedzi Himmlera, uzasadniające i usprawiedliwiające jego poczynania; tylko ich niewielka część dotychczas

---

1) Materiały tej konferencji zawiera publikacja E. Jäckel i J. Rowebr (wyd.), *Der Mord an den Juden im Zweiten Weltkrieg*, Stuttgart 1985.

2) D. Irving, *Hitler's war*, London 1977, s. XIV.

3) W tekście uwzględniam następujące edycje źródłowe: R. Hilberg (wyd.), *Documents of Destruction — Germany and Jewry 1933–1945*, Chicago 1975; Y. Arad, Y. Gutman, A. Margalio (wyd.), *Documents on the Holocaust*, Jerusalem 1981; *Verfolgung, Vertreibung, Vernichtung. Dokumente des faschistischen Antisemitismus 1933 bis 1942*, Leipzig 1983.

4) G. Fleming, *Hitler und die Endlösung. Es ist des Führers Wunsch*, Wiesbaden 1982.

* Tekst ten ukazał się w t. XX *Yad Vashem Studies*, Jerusalem 1990, pt. *Hitler's Direct Influence on Decisions Affecting Jews during World War II*, s. 53–68. Ukazał się też w wersji hebrajskiej. Obecnie został dopracowany.

nie była znana. Wynika z nich, iż Reichsführer SS otrzymał zadanie wyniszczenia Żydów, które określił jako wyraźne życzenie Führera.

W tym tekście stawiam sobie konkretne zadania: kontynuowanie rozważań konferencji w Stuttgarcie, poszukiwanie w przeróżnej dokumentacji centralnych władz Trzeciej Rzeszy takich źródeł, które zawierają informacje o zajmowaniu przez Hitlera — w różnych okolicznościach — stanowiska, które miało wpływ na kształtowanie się tragicznego losu Żydów europejskich podczas II wojny światowej. Pomijam natomiast — dostatecznie już wyjaśnioną — kwestię jego poglądów na rolę Żydów.

I tak John Grenville zanalizował niedawno kwestię tzw. mieszańców żydowskich⁵. Ustalił, że wczesną wiosną 1941 r. Hitler zajmował się osobiście rozstrzygnięciami w sprawie „mieszańców 2. stopnia”, do których zaliczano osoby mające wśród dziadków jednego pochodzenia żydowskiego. Hans H. Lammers jako szef Kancelarii Rzeszy odnotował następująco jego stanowisko: „Führer nie zgadza się, aby generalnie przesiebrano kroki w tym względzie przeciwko mieszańcom drugiego stopnia, jakimi są bracia O. Raczej jest zdania, że kroki przeciwko mieszańcom 2. stopnia, które wykraczają poza sytuację prawną według ustaw norymberskich, tylko w wyjątkowych przypadkach i również w sposób dopasowany do okoliczności poszczególnych spraw powinny być podejmowane”⁶.

Do tego rozstrzygnięcia nawiązał Hitler jesienią 1942 r., zmieniając dyrektywy w sprawie „mieszańców”, wydane wcześniej przez Heydricha. Jego stanowisko (określone jako podjęte *an höchster Stelle*) przesądziło wtedy, że „mieszkańcy 1. stopnia” podlegać mieli sterylizacji, jeżeli wyrażą na nią zgodę; innych należących do tej kategorii miano usunąć z Rzeszy wraz z ogółem Żydów. „Mieszkańcy 2. stopnia” zaś mieli być traktowani jako będący krwi niemieckiej, których wolno dyskryminować w stopniu ograniczonym. Ta decyzja uratowała dziesiątki tysięcy „mieszańców” żydowskich⁷. Chcąc zaś uniknąć uwikłania się w dodatkowy konflikt z Kościołem rzymsko-katolickim i krewnymi – Niemcami nie nakazano małżeństwom mieszanym rozwodzić się.

W Stuttgarcie zwróciłem uwagę uczestników konferencji na decyzję Hitlera, podjętą krótko przed zleceniem Heydrichowi zadania *Endlösung der Judenfrage*. Decyzja ta — tak jak poprzednia — dotyczyła Żydów niemieckich, a ściślej — żyjących na obszarze „Wielkiej Rzeszy”, obejmującej także zaanektowane ziemie polskie (*eingegliederte Ostgebiete*). Wiosną 1941 r. Ministerstwo Spraw Wewnętrznych przekazało Kancelarii Rzeszy projekt rozporządzenia o „poddanych” oraz mieszańcach bez przynależności państwowej (*Entwurf für eine Verordnung über die Schutzangehörigen und Staatenlosen*), a ta przesłała go zainteresowanym resortom celem ustosunkowania się. Według tego projektu Żydzi zamieszkali w „Wielkiej Rzeszy” zostaliby uznani — podobnie jak Cyganie — za nie posiadających przynależności państwowej. Wśród wezwanych o ustosunkowanie się do projektu był marszałek Hermann Göring, który 22 kwietnia odpowiedział, że nie może tego uczynić od razu, gdyż musi omówić sprawę z Heydrichem. Poradził jednak Lammersowi, aby

5) J. Grenville, *Die Endlösung und die „Judenmischlinge“ im Dritten Reich*, w: U. Buettner (wyd.), *Das Unrechtsregime*, Bd. II. Hamburg 1986.

6) Ibidem, s. 113. To nieznany dokument, którym jest pismo Lammersa do ministra wyżywienia i rolnictwa Walthera Darré z 10 kwietnia 1941 r. Sammlung Kreut/berger, Box 9, Leo Baeck Institut, New York. Cyt. za J. Grenville.

7) W 1939 r. w Rzeszy w granicach z 1937 r., Austrii i Sudetach doliczono się 64 tys. „mieszańców 1. stopnia” oraz 43 tys. „mieszańców 2. stopnia”. Por. R. Hilberg, *Die Vernichtung der Europäischen Juden*, Berlin 1982, s. 294. Historyk ten wiąże los „mieszańców 1. stopnia” z brakiem postępu w eksperymentach nad sterylizacją, przeprowadzonych w obozie koncentracyjnym w Oświęcimiu.

przedłożył sprawę Führerowi, co ten na początku czerwca uczynił⁸. Lammers po zreferowaniu sprawy i uzyskaniu opinii Hitlera poinformował zainteresowane resorty spraw wewnętrznych i sprawiedliwości o jego negatywnej decyzji, przytaczając jako uzasadnienie obiekcje natury pozamerytorycznej⁹. Przesyłając tę informację w połowie czerwca Martinowi Bormannowi z Kancelarii Partyjnej, dołączył następującą poufną informację: „Do wyłącznie Pańskiego poufnego poinformowania dołączam, co następuje: Führer nie zaakceptował uregulowania zaproponowanego przez ministra spraw wewnętrznych przede wszystkim dlatego, ponieważ jest zdania, że po wojnie Żydów w Niemczech już nie będzie; stąd nie jest teraz konieczne uregulowanie, które trudne byłoby do stosowania, związałyby siłę roboczą, a i tak zasadniczego rozwiązania by nie przyniosło”¹⁰.

Decyzja taka, wydana w dwa miesiące przed atakiem na ZSRR, była jakby wyrokiem, zapowiadała takie czy inne pozbycie się kilkuset tysięcy społeczności żydowskiej przez „Wielką Rzeszę”¹¹. Niezależnie od niej w omówionym postępowaniu administracyjnym na uwagę zasługuje odwołanie się Göringa właśnie do opinii Heydricha, już wkrótce realizatora mordy Żydów, oraz sugestia, aby w tej sprawie, która dziś może wydać się błahą, zasięgnąć opinii Hitlera. Jeżeli w tej kwestii potrzebna była decyzja najwyższego szczebla, to wnioskując *per analogiam* można sądzić, że tym bardziej nie zabrakło jej przy nieporównanie ważniejszej, jaką była *Endlösung der Judenfrage*.

Prawie w tym samym czasie zaczęto mówić o losie Żydów w innej części okupowanej Polski — Generalnym Gubernatorstwie (dalej GG). Hitler przyjął generalnego gubernatora Hansa Franka 17 marca 1941 r. w Kancelarii Rzeszy i odbył z nim dwugodzinną rozmowę w cztery oczy na temat przygotowań do wojny na wschodzie. Osiem dni później odbyło się posiedzenie tzw. rządu GG, na którym Frank poinformował o przyrzeczeniu Führera, przekazanym w trakcie tej rozmowy, że ten obszar stanie się pierwszym wolnym od Żydów¹². Jednakże najwcześniej rozpoczęto deportacje Żydów na wschód z terytorium „starej Rzeszy” (granice z 1937 r.). Himmler zaproponował Hitlerowi 2 października 1941 r. przemieszczenie ich (*Verlagerung*) do Komisariatu Rzeszy Ostlandu, utworzonego na okupowanym terytorium radzieckim¹³, oczekiwał jego aprobaty na szybkie rozpoczęcie deportacji w tym kierunku. Nieco wcześniej zwraca uwagę szczególne zainteresowanie Hitlera działalnością grup SS i policji (*Einsatzgruppen der Sicherheitspolizei und des Sicherheitsdienst*) na tyłach frontu na wschodzie¹⁴. Ich zbrodnicza działalność była oczywiście znacznie szersza niż egzekucje ludności żydowskiej, można jednak przypuścić, że to doświadczenie uważał za ważne.

Jesienią 1941 r. Hitler — wedle zapisek oficjalnego stenografa W. Koeppena — przesądził o losie Żydów czeskich. Zapowiedział 27 października usunięcie wszystkich Żydów z Protektoratu

8) Także ministerstwo spraw wewnętrznych podpowiadało pozyskanie opinii Hitlera w tej kwestii.

9) „...Führer erachtet solche Regelung im gegenwärtigen Zeitpunkt nicht für erforderlich”.

10) Bundesarchiv Koblenz R 43 II/136a.

11) 16 lipca 1941 r., a więc w miesiąc po przekazaniu decyzji Hitlera, dotyczącej także „bezpieństwoców” w kraju Warty, władze policyjne w Poznaniu wystąpiły do Głównego Urzędu Bezpieczeństwa Rzeszy o zgodę na wyniszczenie tam Żydów niezdolnych do pracy. Himmler w porozumieniu z Heydrichem udzielił Greisrowi, namiestnikowi kraju Warty, zezwolenia na przeprowadzenie „Sonderbehandlung”, czyli zagłady stu tysięcy Żydów. Por. *Documents of Destruction*, ss. 87–88.

12) „...das das Generalgouvernement in Anerkennung seiner Leistungen als erstes Gebiet judenfrei gemacht werde” (*Das Diensttagebuch des deutschen Generalgouverneurs in Polen 1939–1945*. Stuttgart 1975, s. 337).

13) H. von Kotze, (wyd.) *Aufzeichnungen des Majors Engel*, Stuttgart 1974, s. 111. Zapis z 2 października 1941 r.

14) A. Streim, *Zur Eröffnung des allgemeinen Judenvernichtungsbefehl*. W: *Der Mord an den Juden* op. cit., s. 114.

Czech i Moraw wprost na wschód, a nie najpierw do GG, jak wcześniej projektowano. Tymczasem na przeszkodzie w realizacji tego planu stało przeciążenie transportu kolejowego¹⁵.

W 1942 r. z ust Hitlera padały nie tylko groźby, lecz zapadły też rozstrzygnięcia decydujące o fizycznym unicestwieniu Żydów w prawie podbitej Europie. Führer powtórzył czterokrotnie publicznie zapowiedź wyniszczenia rasy żydowskiej. Pozostaliśmy jednak przy poszukiwaniu śladów bezpośrednich oddziaływań Hitlera na los Żydów. Goebbels, minister propagandy, zapisał w *Dzienniku* pod datą 14 lutego: „Führer po raz wtóry daje wyraz swemu stanowisku, że jest bezwzględnie zdecydowany zrobić porządek z Żydami w Europie. Nie może być żadnych sentymentów. Żydzi zasłużyli na katastrofę, jaką dzisiaj przeżywają. Ze zniszczeniem naszych wrogów przeżyją własne zniszczenie. Musimy ten proces z zimną bezwzględnością przyspieszyć i w ten sposób spełnimy przysługę dręczonej przez Żydostwo ludzkości, trudną do przecenienia. Ta jednoznacznie antyżydowska postawa musi się też przebić we własnym narodzie wbrew krąbnym kołom. Raz jeszcze Führer powtarza to wyraźnie w kręgu oficerów, którzy powinni sobie to zapamiętać”¹⁶.

To stanowisko odnotował Goebbels w 25 dni po Konferencji Wannsee, na której nie zanotowano obecności przedstawiciela ministerstwa propagandy. Niewykluczone, że Hitler osobiście poinformował go o niej lub przekazał mu uzasadnienie propagandowe dla akcji *Endlösung der Judenfrage*¹⁷. W przytoczonej wypowiedzi zwracają uwagę następujące szczegóły: mówi on o Europie, o przyspieszonym wyniszczeniu Żydów, o działaniu bez sentymentów, z zimną bezwzględnością, a także o potrzebie przewyciężenia oporów u części Niemców, w tym w kręgu oficerów¹⁸. Poza tym stanowisko to odbiega od wcześniej odnotowanego w *Dzienniku* Goebbelsa. Saul Friedländer stwierdził na konferencji w Stuttgarcie, że w nieopublikowanych jeszcze fragmentach tego *Dziennika* z drugiej połowy 1941 r. pisze się wyłącznie o ewakuacji Żydów do obozów na okupowanych terytoriach radzieckich, ale nie o wyniszczeniu¹⁹.

16 lipca 1942 r. Hitler rozmawiał z Himmlerem na temat przyszłości Kaukazu. Wiele wskazuje na to, że poruszono też kwestię losu Żydów polskich w GG. Następnego dnia SS-Reichsführer udał się bowiem na wizytację obozu koncentracyjnego w Oświęcimiu, po czym wydał rozkaz o „przesiedleniu” do końca 1942 r. całej żydowskiej ludności GG na wschód²⁰. Przewidywał całkowite „oczyszczenie” z Żydów tego obszaru.

Na szczególnie wnikliwą analizę zasługuje krótka notatka Himmlera, przygotowana do rozmowy z Hitlerem w ostatniej dekadzie września. Przedtem ustalmy, w jakich okolicznościach i w jakim momencie doszło do tego spotkania. Dobiegał końca pierwszy etap mordu Żydów²¹, przestrzegano jeszcze obietnicy danej podczas Konferencji Wannsee przez Heydricha, (nie żyjące-

15) M. Broszat, *Hitler und die Genesis der Endlösung*. Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte 1977/4, s. 451.

16) J. Goebbels, *Tagebücher aus den Jahren 1942/1943*, Zürich 1948, wyd. L. P. Lochner, s. 87.

17) Za uzyskaniem przez Goebbelsa wykładni stanowiska wobec Żydów bezpośrednio od Hitlera przemawiać może fakt, że minister propagandy Rzeszy od jesieni 1938 r. był trzymany przez Göringa, Himmlera i Heydricha z dala od spraw żydowskich. Mógł wyzywać się w propagandzie antysemitycznej, m.in. 16 listopada opublikował artykuł w *Das Reich* pt. *Die Juden sind schuld*.

18) Odpowiedni, ściśle tajny rozkaz odnośnie postawy oficerów wobec Żydów wydał generał Rudolf Schmudt, szef Wydziału Personalnego w Naczelnym Dowództwie Wojsk Pieszych (OKH) 31 października 1942. Por. M. Messerschmidt, *Die Wehrmacht im NS-Staat. Zeit der Indoktrination*, Hamburg 1969, s. 355.

19) Następną zapiską Goebbelsa w jego *Dzienniku* na temat Żydów pochodzi z 27 marca i dotyczy deportacji Żydów z Lubelszczyzny. Tę informację otrzymał on zapewne od dr. Ernesta Zörnera, swego starego przyjaciela.

20) Rozkaz wydany został Krügerowi 19 lipca. Por. dokument 24 w *Documents of the Holocaust*.

21) Y. Gutman część trzecią swej pracy *The Jews of Warsaw 1939–1943* (Bloomington 1982), poświęconą rewolcie Żydów, datuje od połowy 1942 r.

go już od czterech miesięcy), iż deportacje Żydów z przedsiębiorstw ważnych dla wojska odsunie się do czasu, kiedy będzie do dyspozycji zastępcza siła robocza. Ponadto zaczęły się ujawniać w gospodarce praktyczne konsekwencje realizacji rozkazu Himmlera z 19 lipca tego roku, zatwierdzającego dopiero co zawarte porozumienie szefa Inspekcji Zbrojeniowej w GG generała Oskara M. Schindlera z Wilhelmem Krügerem, Wyższym Dowódcą SS i policji na tym obszarze, o skoszarowaniu Żydów zatrudnionych w produkcji zbrojeniowej w obozach pracy SS. Od końca roku miano ich tolerować tylko w obozach w Warszawie, Krakowie, Częstochowie, Radomiu i Lublinie. Porozumienie nie objęło firm, wykorzystujących żydowską siłę roboczą i pracujących na zamówienia otrzymywane bezpośrednio z Rzeszy ani warsztatów naprawczych. Prawdopodobnie pod naciskiem Himmlera marszałek Wilhelm Keitel, szef najwyższego dowództwa wojsk (OKW), rozkazał 5 września zastąpić Żydów zatrudnionych przy produkcji uzbrojenia Polakami. Przeciwwstawiały się temu okręgi wojskowe w Kraju Warty, zabiegające o utrzymanie getta łódzkiego, a także na Górnym Śląsku, gdzie Żydzi zostali podporządkowani Organisation Schmelt, i w GG. W tym ostatnim okręgu obawiano się trudności mogących wyniknąć z deficytu siły roboczej²², skoro dowodzący nim generał Kurt von Gienanth 10 września zwrócił się z memorandum w tej sprawie do generała Otto Stapfa, odpowiedzialnego za sprawy uzbrojenia w OKW²³. Domagał się w nim respektowania wcześniejszego ustalenia przewidującego, że robotników polskich i ukraińskich wywożonych do Rzeszy zastąpią Żydzi, a zatrudniające ich przedsiębiorstwa utworzą specjalne obozy, a nawet będzie się organizować przedsiębiorstwa czysto żydowskie. W przeciwnym wypadku żądał, aby 200 tys. niewykwalifikowanych Żydów zastąpiono 140 tys. robotników polskich.

Himmler przedłożył tę sprawę Hitlerowi w jego kwaterze w Winnicy 22 września²⁴, a nie — jak podaje Fleming — 7 października²⁵. Rozmowa odbyła się w dwóch rundach a do południa i późnym wieczorem. Notatkę do tej rozmowy przygotował Himmler już 17 września²⁶. Fragment planu rozmowy dotyczący problematyki żydowskiej brzmiał następująco:

IV. Narodowość i osadnictwo

1. Emigracja Żydów

Jak dalej postępować?

Już określenie „emigracja żydów” (*Judenauswanderung*) musi być dla znawcy omawianej problematyki zaskakujące. Tak określano politykę emigracyjną prowadzoną wobec tej nacji do lata 1941 r. 20 stycznia 1942 r. Heydrich oświadczył, „że polecenie marszałka Rzeszy Göringa dla niego otrzymał z nakazu Führera i że zamiast emigracji Führer obecnie pozwolił na ewakuację Żydów na wschód”²⁷. Teraz na porządku dnia pojawiły się określenia — ewakuacja Żydów

22) Brakuje ustalenia liczby Żydów, zatrudnionych w przemyśle zbrojeniowym GG we wrześniu 1943 r. Generał Gienanth określił liczebność żydowskiej siły roboczej na 300 tys., a wykwalifikowanych na 100 tys. osób. Jeszcze w listopadzie 1943 r. zatrudnionych było w produkcji zbrojeniowej 28 tys. Żydów, co stanowiło 20 proc. załóg.

23) *Documents on the Holocaust*, s. 287. W regescie błędnie podano nazwisko wystawcy pisma (Ginant) i odbiorcy (Staff). Generał Gienanth był dowódcą Okręgu Wojskowego Generalne Gubernatorstwo do końca września 1943 r. Niewykluczone, iż musiał odejść z powodu demonstracyjnego wystąpienia z memorandum.

24) W rozmowie telefonicznej z Karlem Wolffem, szefem Sztabu Osobistego Reichsführera SS, odbytej 17 września dowiadywał się, czy termin jego wizyty u Führera został ustalony. W następnej, z 21 września, uzyskał od niego informację, że zostanie przyjęty w dniu następnym. Por. Nieopublikowane kalendarium rozmów telefonicznych: Telefongespräche des Reichsführers SS. Bundesarchiv Koblenz 19/ neu 1439.

25) G. Fleming, op. cit., s. 69.

26) Dawne Zentrale Staatsarchiv der DDR. Filmsammlung Nr. 4141.

27) Notatka podsekretarza stanu Martina Luthera z 21 sierpnia 1942. Por. *Dokumenty Procesu Norymberskiego* NG 2586 J.

(*Judenevakuierung*) lub przesiedlenie (*Judenumsiedlung*). Himmler nie mógł użyć terminu emigracja przypadkiem. Jak sądzę, kwestia poruszona w rozmowie dotyczyła Żydów–obcokrajowców, których władze okupacyjne rejestrowały w Warszawie od kwietnia 1942 r. Warszawska Rada Starszych (Judenrat) została poinformowana o możliwości wymiany mieszkańców getta–obcokrajowców na Niemców z Ameryki. Zgłoszeń było niemało, mnożyła się korespondencja zainteresowanych z zagranicą o nadesłanie odpowiednich dokumentów osobistych. Wkrótce akcje rozciągnięto na całe GG, a nawet objęto nią inne okupowane kraje. W 1943 r., już w czasie walk w getcie warszawskim, utworzono ośrodek legalnej emigracji żydowskiej w Hotelu Royal, który przeniesiono następnie do Hotelu Polskiego.

Początkowo władze niemieckie planowały wymianę Żydów na Niemców, lecz późniejszy bieg wydarzeń i stanowisko państw południowo–amerykańskich wpłynęły na zmianę planów wobec ubiegających się o pozwolenie na wyjazd. Wywożeni z GG wyruszyli w drogę z nadzieją na szybkie znalezienie się poza Europą, tymczasem znaleźli się w obozie koncentracyjnym w Bergen–Belsen.

Można postawić hipotezę, że masowe zabiegi Żydów o otrzymanie odpowiednich dokumentów z zagranicy sprzyjały powstawaniu złudzeń, a nawet przeczyły wieściom o tragicznym losie jakiegoś Żydzia doświadczyli w okupowanej Polsce. Funkcjonuje też inna hipoteza: iż zabiegi te posłużyły mistyfikacji, mającej na celu skłonienie ukrywających się Żydów do wyjścia z kryjówek oraz ograbienie ich. Jak zeznawał po wojnie SS–Brigadeführer Jürgen Stroop, likwidator powstania w getcie warszawskim, rozkazy odnoszące się do akcji wyjazdu Żydów za granicę pochodziły w 1943 r. od dowódcy SS i policji SS–Obergruppenführera Ernsta Kaltenbrunnera, następcy Heydricha na stanowisku szefa Głównego Urzędu Bezpieczeństwa Rzeszy²⁸.

Przejdźmy do punktu drugiego „Notatki Reichsführera SS do rozmowy z Hitlerem”, sformułowanego w formie pytania: jak postępować dalej? Być może, punkt ten dotyczył jedynie sprawy zatrudnienia Żydów w przedsiębiorstwach zbrojeniowych, ale można też przypuścić, że rozpatrywano całokształt spraw związanych z *Endlösung der Judenfrage*. Pierwszą sprawę zamknęły konkretne decyzje Himmlera. Od momentu złożenia przez Himmlera raportu Hitlerowi do wydania tajnego rozkazu, będącego odpowiedzią na memorandum generała Gienantha, upłynęło dziesięć dni. Himmler poleca w nim, aby Żydów pracujących w zakładach zbrojeniowych GG skupić w kilku obozach koncentracyjnych, położonych we wschodniej części tego obszaru (Warszawa, Lublin), stanowiących rodzaj wielkich przedsiębiorstw. Równocześnie dla uspokojenia dowództwa wojskowego zapewnić, że pomimo zmian w składzie zatrudnionych złożone przez nie zamówienia zostaną zrealizowane. Zakończenie tego rozkazu było jednak jednoznaczne w swej wymowie: „Wszelako także tam (w zakładach zbrojeniowych — C.M.) Żydzi znikną pewnego dnia zgodnie z życzeniem Führera (*dem Wunsche des Führers entsprechend*)²⁹. Rozkaz ten otrzymali SS–Obergruppenführer Oswald Pohl, szef Gospodarczo–Administracyjnego Urzędu Głównego SS, Krüger, SS–Brigadeführer Odilo Globocnik, dowódca SS i policji w dystrykcie lubelskim, SS–Obergrup-

28) Postać Kaltenbrunnera wymyka się z pola uwagi historyków, badających wojenne losy Żydów w Europie. Nie chodzi tylko o akcje rejestrowania ich na wyjazdy zagraniczne, co zapewne zapoczątkował Heydrich. Przeglądając rejestr rozmów telefonicznych Reichsführera SS za rok 1943 można stwierdzić, że 20 kwietnia rozmawiał on z Kaltenbrunnerem na temat „Judenfragen”, 20 maja, a więc w dzień po wybuchu powstania w getcie warszawskim, o „Judenevakuierung”, a 16 września znów na temat „Judenfragen”.

29) Bundesarchiv Koblenz R 22 sygn. 7759.

penführer Karl Wolff, szef Osobistego Sztabu Reichsführera SS oraz Główny Urząd Bezpieczeństwa Rzeszy.

Jesienią 1942 r. Hitler dwukrotnie przyjął Arthura Greisera, namiestnika kraju Warty — 1 października i 8 listopada. W związku z jedną z tych rozmów Greiser poinformował Himmlera, że otrzymał od Führera dyrektywę, aby Żydów zamieszkałych w zarządzanym przez niego okręgu potraktował według swego uznania³⁰. Niewykluczone, że upoważnienie to dotyczyło przedłużenia istnienia getta łódzkiego, uważanego za wydajne w produkcji na potrzeby Wehrmachtu i dochodowe.

Sprawa losu Żydów francuskich pojawiła się w rozmowie Hitlera z Himmlerem przeprowadzonej w grudniu 1942 r., czyli w miesiąc po wkroczeniu wojsk niemieckich do Francji południowej, dotąd nie okupowanej. W notatce, będącej dyspozycją do tej rozmowy, Himmler zapisał:

„Żydzi we Francji
600–700 000
inni wrogowie”.

Zapewne po rozmowie dopisał on na niej własnoręcznie czerwonym atramentem przekazaną mu decyzję: pozbyć się (*Abschaffen*)³¹.

W 1943 r. Hitler mówił o wyniszczeniu Żydów podczas przyjęć szefa państwa rumuńskiego Iona Antonescu i węgierskiego regenta Mikłosa Horthy'ego. W połowie kwietnia tego roku przedłożono mu informacje statystyczną o postępie *Endlösung der Judenfrage*, przygotowaną przez Richarda Korherrera, inspektora statystyki w SS. Według zeznań Adolfa Eichmanna raport został zwrócony Głównemu Urzędowi Bezpieczeństwa Rzeszy z adnotacją: „Führer przyjął do wiadomości. Zniszczyć. H[einrich] H[immler]”³².

Fleming pierwszy zwrócił uwagę na zapiski SS–Sturmbannführera Alfreda Franke–Grickscha, znajdujące się w Institut für Zeitgeschichte w Monachium³³, w których najistotniejszy dla moich rozważań jest fragment rozmowy Himmlera z szefem Urzędu Personalnego SS–Obergruppenführerem Maximilianem von Herffem, przy której autor zapisek był obecny. SS–Reichsführer powołał się w niej na następująco odtworzony przez Franke–Grickscha fragment wypowiedzi Hitlera: „Czasy rewolucji rządzą się własnymi prawami. Wygramy walkę, to potem nikt nas nie będzie pytał, jak to osiągnęliśmy. Przegramy ją, to wtedy co najmniej decydująco ugodzone będą elementy destrukcyjne. Dlatego po długim zastanowieniu zdecydowałem się, Himmler, biologiczne punkty ciężkości raz na zawsze wytepić, ażeby, jeżeli z tego boju ludy aryjskie wyjdą osłabione, co najmniej uniemożliwić siłom tym szkodliwe działanie. Jestem zdecydowany urzeczywistnić ten mój wyrok, płynący z wyższej odpowiedzialności z całą konsekwencją”³⁴.

W rozmowie tej von Herff otrzymał od Himmlera upoważnienie do odbycia podróży inspekcyjnej po obozach zagłady w GG, którą odbył w maju 1943 r. Reichsführer SS, przekazując rozmówcom stanowisko Hitlera, miał powiedzieć, że niedawno zostało mu ono przekazane. Fleming, analizując zapiski Franke–Grickscha, skłonny jest datować tę rozmowę Himmlera z Hitlerem na okres między kryzysem stalingradzkim a początkiem kwietnia. W kalendarium spotkań Himmlera odnotowana została rozmowa Himmlera z von Herffem pod datą 1 kwietnia (od

30) „...nach eigenem Ermessen verfahren”. G. Fleming, op. cit., s. 35.

31) Bundesarchiv Koblenz NS 19/275, „Vortragsnotiz Himmlers vom 10. Dezember 1942”, cytowana za J. Ackermannem, *Heinrich Himmler als Ideologe*, Göttingen 1970, s. 166. Także National Archives T–175, rolka 103, klatka 625028 i *Dokumenty Procesu Norymberskiego* PS–1994.

32) S. Friedländer, *Vom Antisemitismus zur Judenvernichtung*, w: *Mord an den Juden* op. cit., s. 59.

33) Institut für Zeitgeschichte ZS a 1931, „Aus dem Tagebuch eines gefallenen SS–Führers”.

34) G. Fleming, op. cit., s. 164.

18.30 do 20.00 oraz od 21.30 do 23.15), a poprzedziła ją długa rozmowa dowódcy SS z Hitlerem, odbyta dzień wcześniej. Wszelako do tego terminu nie pasuje szczegółowo opisane przez von Herffa miejsce spotkania. Natomiast Fleming ma słuszne zastrzeżenia do stwierdzenia Himmlera, jakoby dopiero niedawno został poinformowany o losie Żydów³⁵. Niewykluczone, że był zainteresowany w stworzeniu takiego wrażenia u rozmówców. Von Herff był słabo zorientowany w sytuacji, gdyż do października 1942 r. walczył jako dowódca pułku w armii marszałka Erwina Rommla. Natomiast w sytuacji Żydów powinien być zorientowany Franke–Gricksche, który od sierpnia do grudnia 1942 r. służył w dywizji policyjnej SS na froncie wschodnim. Reasumując, dla historyka to bardzo ciekawe źródło nie jest dotąd dość wiarygodne³⁶.

Kolejne zreferowanie Hitlerowi spraw związanych z *Endlösung der Judenfrage* nastąpiło 19 czerwca 1943 r., a więc w kilka tygodni po zdławieniu powstania w getcie warszawskim i w osiem dni po wydaniu przez Himmlera rozkazu o zlikwidowaniu gett w okupowanej Polsce i na zajętych terytoriach ZSRR. Reichsführer SS przedstawił mu postępy w zwalczaniu partyzantki i stan bezpieczeństwa w Europie pozostającej pod kontrolą niemiecką. W programie spraw do zreferowania Hitlerowi, losu Żydów dotyczył punkt piąty, Himmler zanotował: „Führer po moim raporcie stwierdził, że ewakuacja Żydów, mimo zaburzeń jakie wywoła w najbliższych 3–4 miesiącach, musi być radykalnie przeprowadzona i należy wytrwać w jej realizacji³⁷”.

Tę notatkę Himmler przesłał 26 czerwca do wiadomości Bormannowi jako szefowi Kancelarii Partyjnej, a w dwa dni później również kilku szefom urzędów głównych SS: ogólnemu, operacyjnemu (Führungshauptamt), policji bezpieczeństwa i służby bezpieczeństwa oraz policji porządkowej³⁸. W rozmowie z 19 czerwca Hitler nie tylko udzielił poparcia, ale domagał się konsekwentnej realizacji wyniszczenia Żydów, określanego jako *Evakuierung der Juden*, rozgrzeszył Himmlera z odpowiedzialności za występujący opór Żydów, także z ewentualnych jego przejawów w najbliższych miesiącach.

Borman, szef Kancelarii NSDAP, raz po raz występujący jako adresat ważnych pism w sprawach żydowskich przesyłanych mu do wiadomości, wystąpił 11 lipca z pismem okólnym regulującym kwestię tajności sprawy żydowskiej. Stwierdzało ono: „Na polecenie Führera zawiadamiam: Przy publicznym traktowaniu kwestii żydowskiej należy zaniechać jakiegokolwiek rozważania przyszłego ogólnego rozwiązania jej. Można mówić o tym, że Żydzi zwarcie zostaną wciągnięci do odpowiedniego udziału w pracy³⁹”.

Istotny był w tej dyrektywie zakaz wszelkich rozważań o ostatecznym losie Żydów europejskich. Friedländer wiąże ten krok ze sprawą raportu Korherra; użyte w nim nieostrożne sformułowania wywołały niezadowolenie Himmlera, a być może i Hitlera⁴⁰.

35) 28 lipca 1942, a więc w kilka tygodni po zabójstwie Heydricha, napisał Himmler do SS–Obergruppenführera Gottloba Bergera, że otrzymał od Führera rozkaz oczyszczenia zajętych ziem wschodnich (besetzte Ostgebiete) z Żydów. J. Ackermann, op. cit., s. 166.

36) Niewyraźna zapiska w kalendarium Himmlera nasuwa przypuszczenie, że Reichsführer SS rozmawiał z von Herffem także 16–17 stycznia 1943 r., ale i w tym wypadku miejsce rozmowy nie odpowiada opisanemu przez Francke–Gricksch.

37) National Archives T–175, rolka 81, klatka 2601629–30 lub Bundesarchiv NS 19/neu 1447, s. 125, „Vortrag beim Führer am 19.VI.1943 auf Obersalzberg: Bandenbekämpfung und Sicherheitslage”.

38) Ibidem, klatka 2601632.

39) Dokumenty Procesu Norymberskiego NO–2710. Cyt. za *Documents on the Holocaust*, dok. 169. Było to pismo okólne dla czołowego aktywu NSDAP.

40) *Der Mord an den Juden* op. cit., s. 47.

Ostatni bezpośredni wpływ Hitlera na los Żydów europejskich dotyczył Węgier. 17 marca 1944 r. odbył rozmowę z wezwanym pilnie do Klessheim regentem Horthy, podczas której narzucona została temu krajowi wojskowa okupacja. Poza tym szef państwa węgierskiego zgodził się pod naciskiem niemieckim na usunięcie kilkuset tysięcy Żydów ze swego kraju. Ustalono wtedy: „Kwestia żydowska na Węgrzech będzie (...) prowadzona w pospiesznym tempie w kierunku rozwiązania. Rząd węgierski wyraził zgodę na przepędzenie na wschód (*Verbringung (...) in die Ostgebiete*) wszystkich obywateli węgierskich traktowanych przez węgierskie ustawy jako Żydzi⁴¹. Ci, których zdążono deportować, znaleźli się w obozie koncentracyjnym w Oświęcimiu, gdzie większość zginęła.

Hitler, dyktując swój polityczny testament w kwietniu 1945 r., a więc już w przededniu klęski, podsumował swój wpływ na los Żydów. Stwierdził on wówczas z wyraźnym zadowoleniem: „Będzie się narodowemu socjalizmowi wiecznie wdzięcznym za to, że ja wytępiłem Żdów w Niemczech i Europie Środkowej”⁴².

*

Na co wskazują przytoczone ustalenia źródłowe, odnoszące się do konkretnego wpływu Hitlera na tragiczny los Żydów podczas II wojny światowej? Jak dalece obciąża go bezpośrednia odpowiedzialność za *Endlösung der Judenfrage*, czyli mord Żydów?

Najwłaściwszym określeniem jego roli wydaje się stwierdzenie, że trzymał on rękę na pulsie poczynań eksterminacyjnych na Żydach. To on roztrzygnął o nieuregulowaniu statusu prawnego Żydów w „Wielkiej Rzeszy” i o statusie tamtejszych „mieszkańców”. To on żądał wyniszczenia Żydów europejskich, domagał się działania w tym kierunku bez sentymentów, z zimną krwią. To on przesądził los robotników żydowskich zatrudnionych w przemyśle zbrojeniowym GG. Z nim najprawdopodobniej uzgadniano sprawę emigracji Żydów-obcokrajowców. Z jego upoważnienia wydano dyrektywę o specjalnym ocenianiu rozważań w kwestii ostatecznego losu Żydów. To on wymusił przekazanie Żydów węgierskich władzom niemieckim, tym samym objęcie ich akcją *Endlösung der Judenfrage*. Na koniec, to on uznał w swym testamencie politycznym wyniszczenie Żydów za trwałą zasługę narodowego-socjalizmu dla ludzkości.

Publikowane studium ujawnia ciągłość interwencji Hitlera o przesądzenie losu Żydów i zaprzecza twierdzeniu niektórych historyków o jego pasywnej roli w „ostatecznym rozwiązaniu kwestii żydowskiej”.

---

41) Politisches Archiv Bonn, Inland II aRs. Zapis Wagnera z 26 maja 1944. Cytowane za Flemingiem (s. 173). Po powrocie do Budapesztu Horthy poinformował: „Hitler zalił się i na to, że Węgry jeszcze nie przedsięwzięły nieodzownych kroków dla uregulowania kwestii żydowskiej. Obwinia się więc nas o przestępstwo nie spełnienia życzenia Hitlera, a mnie postawiono zarzut, że nie pozwoliłem Żydów zmasakrować”. R. Hilberg, *op. cit.*, s. 358.

42) *Hitlers politisches Testament. Die Bormann Diktate vom Februar und April 1945*, Hamburg 1981, s. 122.